

Máté-Tóth András

SZTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

ORCID:0000-0002-2709-1411

Európa szív és lélek nélkül?

Milyen lélek vagy te?

„Nem tudjátok, milyen lélek van bennetek” – mondta Jézus Jakab és János tanítványainak, amikor azok el akartak ítélni egy szamáriai falut, mert nem fogadták be Jézust (Lukács 9:55). Cikkemet azzal szeretném kezdeni, hogy Jézus kérdését átalakítom és Európára alkalmazom: „Európa – mondhatná ma Jézus –, Nem tudjátok, milyen lélek lakik benned?” Európának sok válasza van Jézus kérdésére. Európa nem lélek nélküli, soha nem volt üres test, és ma sem az¹.

A második világháború utáni és 1968 utáni mélyreható európai átalakulás különböző megfigyelői szerint az európai szellem legfontosabb változása a materializmusból a posztmaterializmusba (Inglehadt), a kereszténységből a posztkereszténységbe (Ch. Taylor), a világos és harmonikus identitásból a tisztázatlan és diszharmonikus identitásba (Z. Baumann), az értékek jelentőségéből a relativizmusba (J. Ratzinger), a kulturális szimfóniából a kulturális kakofónia felé mutat. A 20. és 21. századi változások és átalakulások Európában mélyrehatóak, megrázkódtatást és sokkot okoznak a hétköznapi embereknek éppúgy, mint a politika, a kultúra és a tudomány képviselőinek. Lehet, hogy Európa harmonikusabb volt, lehet, hogy Európa aranykora csak kivétel mai neurotikus korunknak. Talán a globalizáció és az internethez való széles körű hozzáférés váltja ki az emberekből azt az érzést, hogy a világon sehol sincs már stabilitás és biztonság. Minden embernek lehetősége van megfigyelni, hogy minden mozgásban van, de az irányok tisztázatlanok, mindenki osztja a kijelentéseket, de nincs norma vagy kánon, amely értékelné a milliárdnyi álláspont igazságát és érvényességét. Talán Európára vonatkozóan az lenne a megfelelő megközelítés, hogy benne zajló paradigmaváltás voltaképpen minden tájékozódás elvesztése. Tegnap még azt mondhattuk, hogy ettől a ponttól oda, A-tól B-ig haladunk. De ma már nem lehetünk biztosak abban, hogy mit jelent A és mit jelent B. Európa világa megváltozott, nem a vándorlás iránya változott, hanem elveszítette egyetlen térképét, és helyette számtalan különböző térképet rajzolt. Véleményem szerint ez Európa szellemi alapállapota, és ezért ennek az állapotnak a két fő megközelítése lehet. Vagy a bizonyos tájékozódás elvesztésének elfogadása vagy elutasítása. Visszatérve Jézus kérdésére: „Nem tudjátok, milyen lélek lakik bennetek”, Európa azt válaszolja: „Uram, túl sok lélek lakik bennünk”.

Az elveszett orientáció vagy zavaros pluralitás feltételrendszerén belül a közelmúlt közép- és kelet-európai országaira (a továbbiakban KKE) próbálok összpontosítani. Egyrészt a közép- és kelet-európai kollektív tudat, társadalmi anamnézisé (a *sebzett kollektív identitást*), másrészt a kereszténység esélyeiről (*miseriordia passionis*) szóló megalapozott fantáziát kínálok vitára.

A megközelítés a sebzettség elmélete felől

A „sebzettség” elnevezésű elméletemben a különböző társadalmi szereplők által közvetített fájdalomok, tragédiák, bizonytalanságok és félelmek regionális emlékezetében próbálok meghatározni az elemzés kiindulópontját. Fő érve az, hogy KKE releváns és lényeges megközelítései mellett a közgazdaságtan, a történelem, a társadalomtörténet, a politikatudomány és a globális tanulmányok szemszögéből a szellemi-érzelmi dimenzió elemző megfigyelése is szükséges. Egyrészt mindig fennáll a veszélye annak, hogy a nagyon is neurotizált politikai diskurzus ré-

¹ Az Utrechben, Hollandia, január 21-én tartott előadásom átdolgozott és magyarra fordított változata.

szévé válunk, és feladjuk a szükséges módszertani távolságtartást az érzelmi hullámoktól. Másrészt a sebzettség dimenziójának elhanyagolása kizárná a térség egyik legfontosabb befolyásoló tényezőjét.

Sebek

Ha a kollektív sebek emlékezetét a régió kollektív identitása középpontjának tekintjük, akkor a vallásra vonatkozó legmegfelelőbb kutatási kérdés csak az lehet, hogy milyen funkciót tölt be a vallás a társadalmakban a sebzett identitással kapcsolatban? Az útfüggőség ebben az elméletben nem a nyugat-európai társadalomfejlődés modernitásának értékei szempontjából jelenti a kelet-közép-európai átalakulás különbségeit. Alapvetően tehát nem az a kérdés, hogy a késleltetett modernitás KKE-ban hogyan viszonyul a Nyugathoz (ahogy többek között Bibó kérdezte), hanem az, hogy a társadalmi és kulturális jellemzők hogyan tükrözik a sebzett kollektív identitást.

A kollektív identitás egy adott csoport vagy társadalom alapvető önértelmezése, amely a tudat különböző – részben stabil, részben dinamikusan harmonikus – elemeit tartalmazza, ami lehetővé teszi az egyén számára, hogy ehhez a közös orientációhoz tartozzon, és a csoportnak „mi-tudatot” ad. A sebzett kollektív identitást a közvetve átélt kollektív traumák egy meghatározott csoportjának emlékezeti motívuma jellemzi. Azt állítom, hogy KKE-t egyedülálló módon a közvetlenül és közvetve átélt traumák egy meghatározott közös halmaza jellemzi, amely a kollektív identitás vezérmotívuma. A régió kollektív emlékezetének középpontjában öt fő sebet lehet megkülönböztetni – bár különböző kombinációkban és hangsúlyokkal, de ezek mind párhuzamosan jelen vannak a régió minden társadalmában, és éppen ez a közös jelenlét teszi a régiót egyedülállóvá Európa vagy a világ más régiói között.

A nemzeti állami autonómia és szuverenitás hiánya a három nagy hegemon megszállása miatt. Az egész térség geopolitikai és geokulturális helyzete 100–400 évig nem tette lehetővé szuverén nemzetállamok építését és/vagy újjáépítését. A modern nacionalizmus történelmi korszakától kezdve minden nagyobb etnikai csoportban megjelent a szuverén nemzetállamok iránti ellenállhatatlan vágy, amely csak 1991 (balti államok), 1994 (balkáni államok) és 2008 (Koszovó) után teljesült részben. *Kényszerített mobilitás:* az etnikai kisebbségek kényszermobilitása (etnikai tisztogatás, deportálás) és a kényszerű státuszmobilitás, azaz a társadalmi osztályok és karrierutak közötti kényszermobilitás az új rendszerhez való lojalitás szerint. *Az emberi jogok, különösen az etnikai kisebbségek jogainak gyakorlásának tilalma.* Az állami szuverenitás hiányának és a kulturális-etnikai és nemzetállami határok laza átfedésének egyik fő következménye a térség nagyobb népcsoportjainak általános kisebbségi státusza. Az etnikai nemzetállamok fő logikájából adódóan az etnikai kisebbségek jogaik gyakorlásától való eltiltása mindenekelőtt az etnikai nyelv nyilvános és hivatalos használata volt, ami a kiinduló helyzet logikus, de negatív következménye. *A vallás, az egyházak és a másként gondolkodók üldözése.* Az államilag támogatott vallás (főként a keresztény vallás) időszakában a nem keresztény és kisebb keresztény felekezeteket nem ismerték el, és üldözték őket. Ez nemcsak a helyes vallás teológiai logikája miatt volt így, hanem az állam és az uralkodó vallás, illetve egyházak közötti szoros kapcsolat miatt is. A kommunista uralom hosszú időszaka alatt a fő vallásokat és a domináns egyházakat – elsőként a római katolikus egyházat, mivel az egyházi központ a Vatikánban, egy kapitalista országban volt – ellenségnek tekintették és üldözték, nem ritkán brutális és erőszakos módon. Minden olyan szemléletet és intézményt, amely nem osztotta a kommunista uralkodók ideológiáját és céljait, ellenhatalomnak, disszidensnek, vallási meggyőződésű embernek tekintettek. Végül pedig a *népirtások és egyéb tömeggyilkosságok.* Először a 20. század elején, a kommunista állam okozott több millió halálos áldozatot, majd a náci diktatúra, és nemrégiben, 40 évvel a holokauszt után a Bosznia-Hercegovinában és az azt körülvevő régióban működő reguláris és irreguláris erők. A totalitárius államokat Rudolph J. Rummel (2018) „megagyilkosoknak” nevezi. Elemzései azt támasztják alá, hogy földrajzilag a népirtások és más tömeggyilkosságok nagyobb valószínűséggel fordulnak elő KKE-ben, mint más európai országokban.

A sebek fő kategóriáinak felsorolása után szeretnék még egy megjegyzést tenni, hogy kiemelem elméletem értelmezési jelentőségét. Georg Minkenberg (2017) a közép- és kelet-európai radikális jobboldali mozgalmakról szóló 2017-es könyvében arra a következtetésre jutott, hogy

a nyugati és a keleti radikális jobboldal közötti markáns különbség pontosan e sebek hatásának figyelembevételével magyarázható. Minkenberg Brubackerre hivatkozva írta:

Számos posztoszocialista nemzetet a nemzetek „triádós” konfigurációjával lehet jellemezni, amely a nacionalizáló államok, az új államokon belüli nemzeti kisebbségek és a „külső hazák” létezéséből áll. Ezen a területen a folyamatban lévő nemzetépítési erőfeszítések általában felülírják a többi kérdést; ezek más tényezőknél jobban hozzájárulnak a radikális jobboldal mozgósításának magyarázatához (Minkenberg 2017: 145-146).

KKE lelke: kollektív borderline szindróma

KKE tehát sebzett régióknak tekinthető. A történelmi sebek az emlékezetpolitikán keresztül még mindig jelen vannak a közelmúlt nyilvános vitáiban, és döntő szerepet játszanak a társadalmi és állami identitás újjáépítésében vagy megteremtésében. A nemzeti érzelmek, a történelmi hősöknek állított emlékművek, az ünnepek támogatására szánt állami források, a történelmi tartalom erőltetése az állami iskolai tankönyvekben és sok más jelenség a közép-kelet-európai társadalmakban a társadalmi identitás meghatározó jellegzetességei. A nacionalizmust KKE-ban például a sebzett és ezért instabil kollektív identitásra adott hatékony válaszként értelmezem. Az állami képviselőknek és a közértelmiségieknek valóban nincs más alternatívájuk arra, hogy a mély átalakulási válságok idején közös platformot kínáljanak a lakosságnak, amely motíválja őket. A traumákat, a sebeket a kollektív identitás megteremtésére és a hegemoniáért folytatott harcuk eszközeként használják fel.

A kiválasztott traumák úgy tűnnek, mintha nemrég történtek volna. Ezeket úgy határozzák meg, mint a múltból származó, transzgenerációsan átörökített fájdalmas eseményeket, amelyeket egy társadalom nem tud meggyászolni és feldolgozni. A kiválasztott traumák a jelenlegi konfliktusok táptalaját szolgálták, és erősítették a konfliktusban álló csoportok kohézióját. Régi ellenségeskedések elevenedtek fel, és azokat újra fel kellett dolgozni (Droždek 2010: 6).

Összefoglalva, Jézus kérdésére a mai KKE szemszögéből azt válaszolhatjuk, hogy a sebesült kollektív identitás, a történelmi sebeink emléke a lélek, ami bennünk lakik. Minden kívülről jövő provokációt és veszélyt elítélő magatartásunk ennek a fajta szellemiségnek a következménye. A régió alapvető jellemzője ez a sebzettség, és a régió minden általános jelzője, mint például a populista, idegengyűlölő, nacionalista, elmaradott, korrumpált stb. a sebzettség szempontjából értelmezendő. Továbbá a kérdésekre választ adni kívánó intellektuális és keresztény erőfeszítés a régió sebeiből ered, és figyelembe kell vennie ezeket a sebeket, ezért gyógyító jellegűnek kell lennie.

Kihívás a nyilvános teológia számára

A sebzett kollektív identitás összefüggésében a Jézus Krisztus sebeiről és a társadalom sebeiről szóló ókeresztény nézőpontok relevánsak. A keresztény vallás és teológia középpontjában továbbra is Jézus Krisztus mint Megváltó áll, a héber Messiás kifejezéssel. Az a kijelentés Jézus Krisztussal való azonosságáról, amelyet a történet a feltámadt Jézus sebeiről mutat be, fontos szerepet játszott az első évezred patrisztikus korszakának igen kemény krisztológiai vitáiban. A keresztény teológia első évszázadaiban, a patrisztikus korszakban számos heves vita folyt a Megváltó istensége és embersége közötti lehetséges összhangról. A vitákban döntő szerepet játszott a szenvedés kérdése. Egyes iskolák úgy vélték, lehetetlen, hogy Isten szenvedjen, ezért a szenvedés csak Jézusé lehet, és már nem a feltámadt Krisztusé. A doketizmussal szemben ennek értelmezése az a nagyon is lényeges jelenet, amelyben a feltámadt Krisztus megmutatja sebeit a kételkedő Tamásnak. A sebeket gyakran használták a doketizmus ellen is, hogy Krisztus valóságos és fizikai teste és szenvedése mellett érveljenek. De tágabb értelemben bizonyítékul szolgált arra a nagyon is keresztény logikára, hogy a szenvedés olyan jelentős cselekedet, amelyből az élet és a boldogság származik. A híres keresztény jelmondat „*semen est sanguis Christianorum*”, amelyet Tertullianus² hagyományozott át, a keresztény tanítás és hit egyik központi elemét mutatja be, amely a szenvedés negatív tapasztalatát pozitív szellemi for-

² Apologeticum 50, 14.

rássá és erővé igyekszik átalakítani. Krisztust úgy tekintik, mint az áldozati győztest, aki feltörte azt az evidenciát, amely szerint a fájdalom és a halál az emberi élet negatív végcélja volt. A kereszténység Krisztus halálát és feltámadását a gondolkodás és a cselekvés új perspektívájaként értelmezi. A szenvedés és az esély közötti kapcsolatot úgy fogják fel, hogy a keresztény paradigma módot kínál arra, hogy a szenvedés tapasztalatait ne csak egyéni szinten, hanem társadalmi szinten is értelmezzük.

Megpróbálok amellett érvelni, hogy ezt a sajátos megközelítést alkalmazhatjuk a KKE-ről szóló kortárs diskurzus megfelelő megértéséhez. Nagyon rövid tézisemet a következőképpen lehetne megfogalmazni: a történelmi sebek alapján stabil identitás alakulhat ki a közép-kelet-európai társadalmakban. Ahogyan a régió sebzettsége a regionális megértés középpontjában marad, úgy Jézus Krisztus identitása a keresztény identitás középpontjában marad; ő az egyszerre sebzett és feltámadt.

NEM a vendettára

A vendetta erőszakos válasz a nemzeti büszkeség érzései ellen elkövetett támadások sebekire. A nyilvános megemlékezés és a gyász politikája két irányt vehet. Az elsőt vendettának nevezhetjük, amikor a politika valódi célja a gyűlölet és a bosszú motiválása a társadalmi identitás biztosítása érdekében a sebesülés közös érzésében és a bosszú igazolásában. A vendetta ezen logikája csak a sebekre összpontosít, és elutasítja a jövő esélyét.

NEM a felejtésre

Egy másik perspektíva a sebzett múlt kezelésére az erőszak örökös láncolatának megszakításával az, hogy a történelmi dimenziót figyelmen kívül hagyjuk a nyilvános diskurzusokban. Egy ilyen nyilvános stratégia a *Memoria Passionis* (Johann Baptist Metz) nevű stratégia ellentéte, de ésszerű cél, hogy ne a múlttal foglalkozunk, hanem a jövőre összpontosítsunk. Ebben az opcióban a múltat pusztán nosztalgianak nyilvánítják, ami ahhoz vezet, hogy a jelenlegi feladatok és kihívások iránt kevesebb érdeklődés mutatkozik. Létezik az érzésektől való félelem és a féktelen érzelmek, amelyek általában csak végtelen vitákat és konfliktusokat váltanak ki, anélkül, hogy konstruktív megoldásokat találnának az aktuális problémákra. Az amnézia ezen logikája csak a jövőbeli lehetőségekre összpontosít, és figyelmen kívül hagyja a sebeket.

IGEN az irgalomra

A harmadik út, amelyet joggal nevezhetünk kereszténynek, teljesen más célt tűz ki az emlékezés politikájában. Nem vendetta és nem felejtés, hanem irgalom. A stabil és biztonságos identitás iránti régóta tartó vágy széles körben elterjedt a térség társadalmában. A közös identitás kiépítéséhez és megerősítéséhez szükséges, hogy a régió közös sorsaként fogadjuk el a kollektív sebeket, amelyek gyökerei nem a társadalmak ellenségeiben találhatók, hanem a régió közös geokulturális pozíciójából fakadnak, amelyet a meghittség jellemez. Bár ez a szemléletváltás megváltoztathatja mások értelmezését, de akkor már nem ellenségek, hanem közös sorsú társadalmak lesznek. Ez a változás minden, csak nem szentimentalizmus vagy pusztán spirituális szemléletváltás. A bizonyítékok és a közös geopolitikai történelem és a közép-kelet-európai térségben lévő egyes társadalmak közös helyzetének következményei igazolják ezt az értelmezést.

E változás valódi forrása az lehet, hogy a keresztény felfogás az emberiséget bűnösnek, Istent pedig az irgalmasság Istenének tekinti. A keresztény tanítás és kegyesség középpontjában még mindig Jézus Krisztus áll a megbocsátás tanításával és gyakorlatával, valamint a gazdagok és szegények, papok és laikusok, férfiak és nők stb. közötti világi különbségek relativizálásával. A keresztény egyházak színes történelmében van egy vörös fonál, amely az eredeti forrásokhoz való visszatérést és azok újraolvasását célozza. A történelem nemcsak a romlás története, hanem a megújulás története is. Ha visszatérünk a kinyilatkoztatásnak ehhez az eredeti szemléletéhez, akkor a kereszténységnek megújult értelme lesz a régióban, és nem a nacionalista politika és propaganda támogatójaként fog megjelenni. A keresztényeknek és a keresztény egyházaknak esélyük van a belső újjászületésre és Krisztus hiteles képviselőjére. Ezzel pedig alkotó módon járulhatnak hozzá a régió múltjának feldolgozásához és a regionális társadalmi együttműködés kreativitásához.

Kitekintés

Milyen lélek lakik bennetek? – Megismételtem Jézus kérdését, és kivetítettem Európára. A kontinens keleti részére összpontosítva a sebzett kollektív identitás mellett érveltem, amely a mai Közép- és Kelet-Európa közös lelkének alapvető jellemzője. Remélem, sőt inkább mély meggyőződés, hogy e régió számára, ahol a kereszténység mint vallás és a keresztény egyházak mint nagy intézmények fontosabb kulturális és társadalmi státusszal rendelkeznek, mint Nyugat-Európában, egy megújult keresztény perspektíva gyógyító választ adhat a társadalom számára. A kereszténység az elítélés és az idegengyűlölet lelke helyett a társadalmakat képes arra motiválni, hogy a konvivencia és az irgalom lelke lakják benne.

Irodalom

- Rummel, R. J. (2018). *Death by Government: Genocide and Mass Murder Since 1900*. Routledge.
- Minkenberg, M. (2017). *The Radical Right in Eastern Europe: Democracy under Siege?* Palgrave Pivot. New York NY U.S.A.: Palgrave Macmillan
- Droždek, B. (2010). How Do We Salve Our Wounds? Intercultural Perspectives on Individual and Collective Strategies of Making Peace with Own Past. *Traumatology* 16, 4. 5–16.
<https://doi.org/10.1177/1534765610362800>